

Kovács I. Gábor

Magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok sorsa a holokauszt erőterében 1930-tól 1945-ig

A Magyarországon 1848 és 1944 között működő, összesen 1044 egyetemi tanár életrajzi adattárát közlő sorozatnak az első kötete a zsidó és zsidó származású professzorok adattára.¹ Döntően ennek alapján készítettük el a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok sorsát bemutató írásunkat. Ezt a csoportot egyértelműen körülhatárolta a jogilag is szankcionált diszkrimináció, ami a professzori kinevezéseknél az 1867-es emancipációs törvény után is csak lassan szűnt meg. Az 1894–95-ös egyházpolitikai törvényeknek az izraelita felekezet recepciójának hatására felgyorsuló integrációt és asszimilációt pedig az 1918–19-es események után fokozatosan újraépülő diszpreferálás, majd a jogilag is rögzített diszkrimináció követte. Adattárunkban zsidónak azokat tekintettük, akik az izraelita vallásban születtek, s ezt meg is tartották. Zsidó származásúnak pedig azokat, akiknek vagy a szülei, vagy ők maguk izraelitának születtek, de valamikor kikeresztelkedtek, vagy felekezeten kívüliek lettek.

A zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezésének történeti változásait most nem tudjuk részletesebben bemutatni, de néhány adattal szükséges jeleznünk a folyamat szakaszait. 1848 után az első zsidó származású professzor, a bécsi születésű Wertheim Tódor lett 1854-ben, a pesti bölcsészkar kémia tanszékén. A második a pesti orvoskaron Korányi Frigyes 1866-ban, a harmadik a világszerte ismert orientalista, Vámbéry Ármin a pesti bölcsészkaron. Az első izraelita felekezetű magyarországi egyetemi tanárt, Fleischer Antalt pedig 1872-ben nevezték ki az akkor alapított kolozsvári egyetem kémia tanszékére. A kolozsvári egyetemre az indulás éveiben két további izraelita professzort neveztetett ki Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter. Sőt az egyetemi szintre emelkedő műegyetemre is kinevezték 1874-ben a matematika tanszékre az akkor még izraelita Kőnig Gyulát. Ezt

követően azonban 18 évig nem került egyetemi katedrára felekezetét megtartó zsidó tudós.

A budapesti tudományegyetemre pedig csak az emancipációs törvény után 27 évvel nevezték ki az első izraelita egyetemi tanárt. A Pázmány Péter esztergomi érsek által alapított, s Mária Terézia révén újraalapított katolikus jellegű egyetemről hiába mondatta ki Eötvös József liberális politikus 1848-as, majd 1867-es kultuszminisztersége idején a hitfelekezeti jelleg megszűnését. Bár utódai így több protestánst neveztettek ki a budapesti tudományegyetemi katedrákra, izraelitát azonban még jó egy negyedszázadig nem. Újabb egyházpolitikai küzdelmekre, s Eötvös József fiának, Eötvös Lorándnak a miniszterségére és bátorságára volt szükség ahhoz, hogy az 1895-ös recepció törvény előtt 1894-ben Ferenc Józseffel kineveztesse a budapesti tudományegyetem első izraelita professzorát, Schwarz Gusztávot a római jogi tanszékre. Végül is az 1890 és 1905 közötti időszakban a Magyarországon újonnan kinevezett egyetemi tanároknak már 19 százaléka volt zsidó vagy zsidó származású (22 fő). Ez a csúcshoz számított igen magas arány az 1905 és 1918 közötti szakaszban ugyan csökkent, de abszolút számban még mindig sok ilyen kinevezés volt (17 fő).

1919 augusztusa után az 1931-ig tartó időszakban azonban az a radikális változás történt, hogy izraelita felekezetű egyetemi tanárt egyet sem neveztek ki. Ebben, a döntően Klebelsberg Kunó kultuszminiszterségével fémjelzett időszakban mindazonáltal még nyolc zsidó származású tudósból lett egyetemi tanár. Frigyesi József szülész-nőgyógyász és Ádám Lajos sebész esetében a miniszter konfliktust is vállalva, az egyetemi kar ellenére vitte keresztül a kinevezést. 1932-től Hóman Bálint kultuszminisztersége idején, s az ezt követő két évben, 1944 végéig már csupán egyetlen zsidó származású professzort neveztek ki. Igazából azonban Kövesi Antal sem volt új ember, hiszen a műegyetem 1934-es átalakítá-

Ádám Lajos

Alföldi András

Angyal Dávid

Fejér Lipót

Fenyvessy Béla

Grósz Emil

tása keretében az egyetemhez csatolt soproni – eredetileg selmecebányai – Bánya- és erdőmérnöki Főiskola rendes tanára volt már 1907-től.

Mindez világosan mutatja, hogy bár tárgyalt korszakunk kezdetétől, 1931-től 1939. május 5-ig nem született semmi olyan törvény, rendelet, ami jogilag korlátozta volna zsidó vagy zsidó származású egyetemi tanárok kinevezését, mégis a diszkrimináció, amely a húszas években gyakorlatilag még csak az izraelita felekezetűeket sújtotta, 1931-től már egyértelműen kiterjedt a zsidó származásúakra is, s így kimondatlanul is faji alapra helyeződött.

A következőkben azt kell feltérképeznünk, hogy a korábban, 1931 előtt kinevezett zsidó és zsidó származású egyetemi tanároknak hogyan alakult a sorsa 1931 után. Az 1854 óta kinevezett, összesen 67 professzorból 37 élt még 1931-ben. Közülük először az átlagostól elütő sorsokat tekintjük át. 7 olyan tanár volt, akiket az 1920 körüli általános igazolási eljárások során megfosztottak katedrájuktól: Jászi Oszkárt, Rónai Zoltánt, Vámbéry Rusztemet és Varga Jenőt azért, mert 1919 januárjában Kunfi Zsigmond közoktatási miniszter az egyetemi karok akarata, sőt tiltakozása ellenére nevezte ki őket; Beke Manót és Révész Gézát a tanácsköztársaság idején játszott szerepük miatt; Kiss Géza debreceni jogászprofesszort a megszálló románokkal való együttműködés vádjával. Beke Manó és Vámbéry Rusztem idehaza, a többiek emigrációban éltek. Beke 1922-től visszakapta egyetemi tanári nyugdíját, s 1939-ig az Athenaeum Irodalmi Rt. szakértője volt. Vámbéry 1938-as emigrációjáig ügyvédként dolgozott, s a *Századunk* című polgári radikális társadalomtudományi folyóiratot szerkesztette.

További 3 professzor ellen is indult eljárás, de az ő sorsuk kicsit másként alakult. Pfeifer Ignác professzor, a modern kémiai technológia jelentős alakja elleni eljárást ejtették, de tanári tekintélye csorbulása miatt mégis nyugdíjaztatta magát 1922-ben. Ő 1937-ig az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumá-

nak vezetője lett. Pikler Gyula a jog- és állambölcsélet budapesti professzora a tanácsköztársaság idején szabadságot kért, de 1920 után sem foglalta el állását. Őt 1921-ben fegyelmi vizsgálat nélkül nyugdíjazták. 1937-es haláláig a Heves megyei Ecséden folytatta pszichológiai kutatásait. Marczali Henriket, a kiemelkedő történészt, aki legkevesbé sem volt baloldali, de a tanácsköztársaság idején elvállalta a felállítandó Levéltári Tanács elnökségét, az egyetemi tanács igazolta, a kar azonban az egyébként zsidó származású Ballagi Aladár rivális történész professzossal az élen ragaszkodott nyugdíjazásához, ami hosszas huzavona után 1924-ben, 68 éves korában meg is történt. Más kategória Friedmann Ernő műegyetemi jogász professzor, aki 1934-ben, 51 évesen nyugdíjaztatta magát. Az egyetem méltó módon búcsúztatta, s javaslatukra a kormányzótól nyilvános rendes tanári címet és jelleget kapott. Ezután 1939-ig a *Magyar Hírlap* című szabadelvű lap főszerkesztője volt.

Az eddig felsorolt, az átlagos egyetemi tanári pályától eltérő 11 esettel szemben a megszokott professzori pályán mozgott a többi 26 zsidó és zsidó származású professzor, legalábbis 1939-ig. Előfordultak kisebb-nagyobb konfliktusok, sérelmek, hátratételek, de alapjában véve megbecsülésnek örvendtek az egyetemen, általában a magyar tudományos életben, s fontos közfunkciókat töltöttek be a minisztériumok melletti tanácsokban, testületekben és a szakmai szervezetekben.

Néhány példa a változatlan megbecsülésre, illetve adott esetben a hátratételekre: Fellner Frigyes közgazdász 70 évesen, 1941-ben lépett nyugdíjba, s addig tagja volt az Országos Statisztikai Tanácsnak, Ösztöndíjtanácsnak, Felsőoktatási Tanácsnak, Ipartanácsnak, Közlekedési Tanácsnak, Idegenforgalmi Tanácsnak és a Szerzői Jogi Szakértő Bizottságnak. Grósz Emil szemész professzor, aki egykor Tisza István bizalmasa volt, s 1918-ig magas pozíciókat töltött be, 1936-os nyugdíjazásáig elnöke volt az Ösztöndíjtanács orvosi szakosztályának és tagja

Korányi Sándor

Kövesi Antal

Mansfeld Géza

Pfeifer Ignác

Rusznyák István

az Országos Természettudományi Tanácsnak. A rektorválasztásnál azonban, mint rangidős professzort kétszer is átugrották, figyelmen kívül hagyták a felsőházi delegálásnál, s 70 évesen nem kapott továbbszolgálati lehetőséget. Korányi Sándor, iskolateremtő belgyógyász professzort a Felsőház 1926-os felállításakor, annak élethossziglani tagjává nevezte ki a kormányzó. A harmincas években tagja volt az Országos Felsőoktatási Tanácsnak, 1938-ig alelnöke a Természettudományi Tanácsnak, 1933-tól elnöke az Országos Közegészségügyi Tanácsnak. Minisztertanácsi jóváhagyással díszdoktorrá avatta 1933-ban a szegedi, 1937-ben a pécsi egyetem. 1937-ben az MTA igazgató tagjává választották. Az 1930-as rektorválasztásnál viszont átugrották, 1936-os nyugdíjazásakor nem kapta meg a 70 éven túli jutalomévet, s amikor 1939-ben magyar királyi titkos tanácsosi méltóságra javasolták, akkor a kormányzó ezt „nem tartotta időszerűnek”.

Korányi titkos tanácsosságának az „időszerűtlensége” már arra az időre esett, amikor a jogalap nélküli, de egyértelmű diszpreferálás után elkövetkezett újra a jogilag szankcionált diszkrimináció az 1939. évi IV. törvénycikkkel, az úgynevezett második zsidótörvénnyel. A törvényből az egyetemi tanárokkal kapcsolatban leggyakrabban a 2. paragrafus 7. bekezdését szoktuk említeni, amelyik a faji alapon meghatározott zsidókra vonatkozó korlátozások hatálya alól kivette az egyetemi tanárokat. Ha azonban figyelmesen végigolvassuk az 5. és a következő paragrafusokat, a végrehajtási rendeletet és a magyarázatot, akkor nyilvánvaló, hogy a törvény a jövőre vonatkozóan a kategória külön említése nélkül is kizárta a faji alapon meghatározott zsidók egyetemi tanári kinevezését. A kivételezetség csak a törvény hatályba lépésekor ténylegesen szolgáló, vagy nyugdíjas nyilvános rendes tanárokra vonatkozott.

A hatálybalépéskor, 1939. május 5-én 12 zsidónak minősített, ténylegesen működő egyetemi tanár volt Magyarországon. Közülük egyedül Fejér Lipót

volt izraelita vallású. Ugyanekkor 11 volt a zsidónak minősülő nyugdíjas professzorok száma. Közülük négyen voltak izraeliták: Friedmann Ernő, Mahler Ede, Marczali Henrik és Pfeiffer Ignác. A rendelkezések nem érintették a különböző tanácsokban, szakmai szervezetekben betöltött pozíciókat. Mondhatnánk, hogy a státuszban levők nyugodtan dolgozhattak, a nyugdíjasok kapták nyugdíjukat, s valamennyien változatlanul működhettek a tudományos és szakmai közéletben. Ez azonban nyilvánvalóan nem egészen így volt, ennek pontosabb felderítésére azonban további alaposabb vizsgálatra lenne szükség. Nem is beszélve a zsidótörvények megrendítő mentális és érzelmi hatásáról. Ugyanakkor a vészterhes horizontok ellenére valami reménykedő bizalomnak is kellett lennie. Mással nem magyarázható például, hogy amikor Riesz Frigyes, világhírű matematikus a minisztériumi iratok szerint 1943 novemberében szolgálati útlevelet, kiutazási engedélyt és úti segélyt kért és kapott, hogy genfi meghívásra 1944 márciusában előadásokat tartson, akkor hogyan kérhette a svájciakat, hogy neki egészségi okokból jobban megfelelné a későbbi, a májusi időpont.

Erre a kiutazásra azonban már nem kerülhetett sor, miután a német csapatok 1944. március 19-én megszállták Magyarországot. A bevonulás utáni napokban a Gestapo három egyetemi tanárt és egy nyugdíjas professzort tartóztatott le. Fellner Frigyes közgazdászt, aki szerteágazó gazdasági kapcsolatrendszerrel rendelkezett előbb a lanzendorfi, majd a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahol éhen halt, egy beszámoló szerint „fáradtan elaludt”. A műegyetem közgazdasági osztályának nyugdíjas jogász professzorát, Friedmann Ernőt, aki korábban szabadelvű lap főszerkesztője is volt szintén koncentrációs táborba vitték, ahonnan ő sem tért haza. Mansfeld Géza pécsi professzort, a farmakológia és az orvosi élettan rangos tudósát a Gestapo az auschwitzi koncentrációs táborba hurcolta. Egyes feltevések szerint azért, mert egy

zürichi fiziológiai kongresszuson élesen elítélte a nácizmust. Ő a tábor felszabadulása után hazakerült. Ádám Lajos budapesti sebészprofesszort már március 21-én letartóztatta a Gestapo, de négy nap múlva kiengedték.

A német megszállás után, a Horthy által március 22-én kinevezett Sztójay-kormány március 29-én hozta meg az 1944. évi 1.210 ME számú rendeletét. Ez mind a 10 pályán levő, s mind a 7 nyugdíjas zsidó illetve zsidó származású egyetemi tanárt sújtotta. A nyugdíjasok közül már csak heten éltek: a már említett két deportált, Feller Frigyes és Friedmann Ernő, Földes Béla, a 96 éves közgazdász, aki 1945 januárjában a pesti gettó felszabadításának napján halt éhen; Klug Lipót a 90 éves matematikus, akinek a gettó felszabadulásának napján lakásáról eltávozva tisztázatlan körülmények között nyoma veszett; Mahler Ede a 87 éves egyiptológus, akit tanítványa rejtegetett. Ő 1945 júniusában hunyt el; Beke Manó a 82 éves matematikus, akit 1946-os halála előtt 1945-ben még a budapesti tudományegyetem rehabilitált; végül az 1943-ban 70 évesen nyugdíjazott pécsi orvosprofesszor, Fenyvessy Béla.

Az 1944. évi 1.210 ME számú rendelet megismételte az 1939-es második zsidótörvénynek azt a rendelkezését, hogy zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, közintézet stb. szolgálatába, de ehhez azt a kivételt nem ismerő új passzust is hozzáfűzte, hogy minden ilyen szolgálatban álló zsidót nyugdíjazni kell, el kell bocsátani. Ehhez jött még az, hogy az 1939-es törvényhez képest több vonatkozásban szűkítették azok körét, akikre a tiltó rendeleteket nem lehetett alkalmazni. A mi szempontunkból most az a lényeges, hogy a kivételezettek közül teljes egészében kivették az egyetemi tanárokat. Ettől kezdve a 10 szolgálatban levő és a 7 nyugdíjas zsidó és zsidó származású egyetemi tanárra is vonatkozott minden a zsidóságot sújtó rendelkezés a sárga csillag viselésétől kezdve az elbocsájtáson át a deportálásig. Banner János szegedi régész professzor írta le, hogy érintett kollegái közül Riesz Frigyes felvarrta a megalázó sárga csillagot, de mindig felsőkabátot húzott fölé. Purjesz Béla és Rusznyák István nem varrták fel, de nem mozdultak ki a lakásból. Sík Sándort rendfőnöke utasítása a pesti piarista rendházba rendelte.

A március 29-ikei rendeletnek volt olyan passzusa is, amely szerint véleményadásra rendelt testületek, bizottságok, tanácsok zsidó tagjainak megbízatása a rendelet hatálybalépésével azonnal megszűnik. Ez tehát rögtön április elején bekövetkezett. Frigyesit például ekkor törölték az Országos Közegészségügyi Tanácsból és az Igazságügyi Orvosi Tanácsból. A nyugdíjazási eljárások is elkezdődtek,

de már április 3-ikától elindultak a fellebbezések is. Személyesen folyamodtak a belügyminiszterhez vagy a kultuszminiszterhez kivételes elbánásért, illetve igyekeztek dokumentálni, hogy valamelyik mentességi szempont érvényes rájuk. Testületileg próbálkozott érdekükben a szegedi egyetem, s egyénilig Hajnal István pesti bölcsész dékán. Mindennek csak annyi eredménye lett, hogy különböző időpontokban került sor a nyugdíjazásokra, de mindenkire sor került.

Közben, ahogy folyt a vidéki zsidóság deportálása, Banner leírása szerint – valószínűleg június 25. körül – a hajnali órákban egy tiszt és két német katona jelent meg Purjesz Béla és Rusznyák István szegedi orvosprofesszorok lakásán. Egy bőrönddel egyenesen az állomáson álló deportáló szerelvényre vitték őket. A szegedi egyetemi vezetők Mester Miklós kultuszállamtitkárt mozgósítva a kormányzó révén elérték, hogy a két professzort Ausztriában kivették a marhavagonból, s hazahozták mindkettőjüket.

A VKM július 1-én hivatalból véglegesen nyugdíjazta a budapesti Ádám Lajost, Frigyesi Józsefet és Fejér Lipótot, valamint a pécsi Mansfeld Gézárt. A két pesti orvosprofesszort viszont mégsem tudták nélkülözni, így az orvosi munkaerők felhasználásának kormánybiztosa ugyanezzel a dátummal honvédelmi munkaszolgálatra rendelte őket saját klinikájuk igazgatói tennivalóinak ellátására az erre az állásra egyébként előírt járandósággal. A szegedi Riesz Frigyes és Rusznyák Istvánt egy hónappal később, augusztus 1-től nyugdíjazták. Alföldi András, Purjesz Béla, Sík Sándor és Kövesi Antal ügyében augusztus 14-ikén a VKM felsőoktatási osztályán olyan előterjesztés készült a miniszternek, hogy várják-e tovább is a fellebbezésükre a belügyminiszter válaszát, vagy augusztus 31-ikével mégis nyugdíjaztassanak.

Minden bizonnyal ez utóbbi következett be, ugyanis a Lakatos-kormány augusztus 29-ikei megalakulása után az új kultuszminiszter, Rakovszky Iván szeptember 12-ikei keltezéssel 8 oldalas alapos előterjesztést készített a kormányzónak a professzorok részletes életrajzával. Ennek nyomán pedig a szeptember 13-ikán kelt legfelsőbb kormányzói elhatározás visszamenőleg 8 professzor nyugdíjazását helyezte hatályon kívül: Alföldi András, Ádám Lajos, Fejér Lipót, Frigyesi József, Kövesi Antal, Purjesz Béla, Riesz Frigyes, Sík Sándor visszanyerték állásukat. Az általam megismert kultuszminiszteri iratokban nem találtam nyomát és okát annak, hogy Mansfeld Géza és Rusznyák István fellebbezését viszont miért utasították el.

Október 15-ike után, a Szálasi-érában újra bizonytalanná vált a zsidó származású egyetemi ta-

• Kovács I. Gábor •

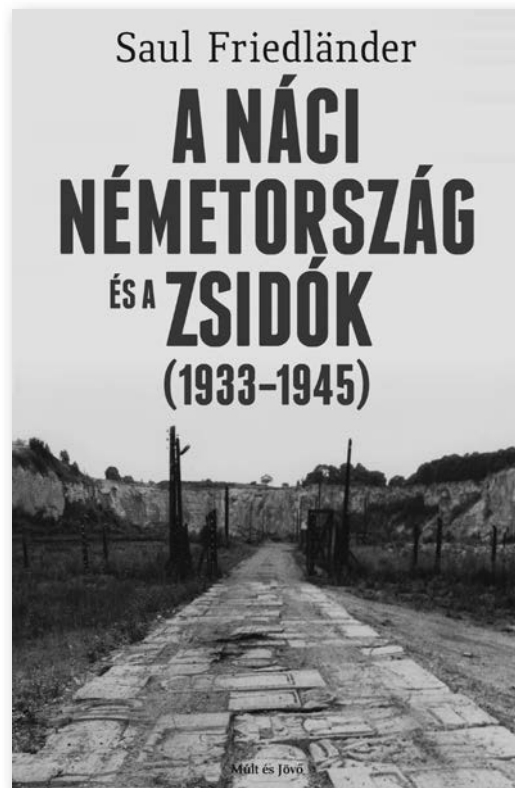
MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ÉS ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ EGYETEMI TANÁROK SORSA A HOLOKAUSZT ERŐTERÉBEN 1930-TÓL 1945-IG

nárok sorsa. Ezt bizonyítja többek között, hogy Hajnal István dékán novemberben újra instanciázott a kultuszminiszternél helyettese, Alföldi András érdekében. Van rá adat, hogy Frigyesit decemberben váltották le. Mindannyiuknak rejtőzködniük kellett, s állandó életveszélyben voltak annak ellenére, hogy néhányan, például a nyugdíjas Klug Lipót és Földes Béla, s talán Frigyesi is egyéni mentességet, védelmet is kaptak. A koncentrációs táborban levő Fellner, Friedmann és Mansfeld, valamint az általam nem ismert helyen tartózkodó pécsi Fenyvessyn kívül valamennyien Budapesten voltak, többnyire bujkáltak. Alföldi azonban rendkívüli bátorsággal az egyetem Múzeum körüli épületében tartózkodott, s védeni igyekezett a bölcsészkar gyűjteményeit és értékeit.

A fővárosban a legnagyobb gyötrelmeknek Fejér Lipót matematika professzor volt kitéve. November 20-ikán a nyilasok ütlegeléssel és fegyveres fenyegetéssel elhurcolták otthonából. Majd szilveszter éjszakáján a Tátra utcai ház lakóival együtt felsorakoztatták egy, a Dunához hajtandó menetbe. Egy bátor honvédtiszt közbelépése mentette meg. Megalázva, összetörve hosszú kórházi ápolásra szorult. A Corvin-koszorús magyar tudós, a világhírű matematikus élete végéig szenvedte az átélt testi-lelki gyötrelmeket, mint ahogy szenvedte és szenvedti a soá valamennyi átélője.

¹ Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research.* Budapest, Eötvös Kiadó: 2012. p. 172

KÖNYVEINK A HOLOKAUSZTRÓL

www.multesjovo.hu
multesjovo@gmail.com